

ГРАМАТИКА

УДК 811.161.2'367.3

Т. В. Беляєва, О. В. Ткач, Н. В. Щербакова

ФУНКЦІОНУВАННЯ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ УМОВНО-НАСЛІДКОВИХ РЕЧЕНЬ ІЗ СПІВВІДНОСИМ СПОЛУЧНИКОМ **ЯКЩО ... ТО** В АСПЕКТІ ГРАМАТИЧНОГО І АКТУАЛЬНОГО ЧЛЕНУВАННЯ РЕЧЕННЯ

*Стаття присвячена з'ясуванню принципів актуального і граматичного членування складнопідрядних речень з умовно-наслідковим відношенням предикативних одиниць, за-свідчуваних у текстах різних стилів сучасної української літературної мови, оформлюваних із використанням співвідносного сполучника **якщо ... то**, як диференційованого засобу семантичного зв'язку. Доведено, що в умовно-наслідкових складних конструкціях порядок розташування предикативних частин відіграє роль показника граматичного їх оформлення. Зміни об'єктивної будови умовно-наслідкових конструкцій можуть спричинитися комунікативним завданням.*

Ключові слова: речення, висловлювання, складнопідрядне речення, умовно-наслідкове відношення предикативних частин, актуальне членування речення, граматичне членування, гнучкість структури.

Беляева Т.В., Ткач О.В., Щербакова Н. В. Функционирование сложноподчиненных условно-следственных предложений с использованием союза **якщо ... то в аспекте грамматического и актуального членения предложения.** В статье определены основные принципы актуального и грамматического членения сложноподчиненных предложений с условно-следственным отношением предикативных единиц, функционирующих в текстах различных стилей современного украинского литературного языка, которые оформляются с использованием союза **якщо ... то** (если ... то), как семантически дифференцированного показателя связи. Доказано, что в сложных условно-следственных конструкциях порядку расположения предикативных частей отведена роль грамматического показателя в их оформлении. Изменения в объективном порядке построения условно-следственных конструкций могут быть обусловлены коммуникативным заданием.

Ключевые слова: предложение, высказывание, сложноподчиненное предложение, условно-следственные отношения предикативных частей, актуальное членение, грамматическое членение, гибкость структуры.

Beliaeva T.V., Tkach O.V., Shcherbakova N.V. Functioning of Compound Conditional Sentences with a correlative Conjunction **IF ... THEN in the Aspects of the Sentence Grammatical and Actual Division.** To explain the structure of complex conditional sentences as communicative units it is important to study the nature of their actual division, that is opposite to their formal division (V. Mathesius). The goal of this work is to determine the nature of conditional sentences as communicative units as for their actual division. To get the results it is necessary: a) to find out the principles of placing the components of actual division according to the grammatical one; b) to demonstrate the flexibility of the structure of the complex sentences with conditional semantics.

Actual division of complex conditional sentence is on the binary opposition of theme and rheme within one expression, which forms the basis of existence of the sentence as a dynamic structure. These communicative dynamism criteria allow to combine formal and semantic principles.

Clauses placing – condition – result – is typical for the complex sentences with conditional component. This structure is determined by the factors of the static aspect, which is based on the main structural feature – the subordinate clause takes preposition.

*However, the presence in Ukrainian of differentiated syntactic means, including conjunctions of condition **if... then**, involves disordering of components of this type of complex sentences. The subordinate clause interposition and postposition in conditional compound sentences does not allow to call them flexible sentences structure. Changes in generally accepted clauses ordering is motivated by the context and the need to focus on the more important fact to further disclosure of the terms of its implementation. In this case, making the main clause a prepositive or a postpositive one is caused by the text nature or the sentence structure for a certain communicative purpose, including the structure of interrogative sentences.*

Key words: sentence, utterance, complex sentence, conditional meaning, actual division, grammatical division, flexible structure.

Проблема вивчення комунікативної структури речення не нова, проте не втрачає своєї актуальності від часів суб'єктно-предикатної структури пропозиції Аристотеля, його послідовників А. Вейля, Г. Пауля, представників Празької лінгвістичної школи В. Матезіуса і Ф. Данеша, які безпосередньо висунули ідею актуального членування в застосуванні до речення-висловлювання.

Комунікативний синтаксис («актуальний синтаксис») – за термінологією Н.А. Слюсарєвої [8: 4] – закономірно виникає на основі традиційного, на протипагу якому предметом синтаксичного аналізу стає власне організація висловлювання з урахуванням комунікативних намірів.

Такі категорії актуального членування речення, як тема і рема, більшою мірою, ніж інші одиниці синтаксису, на думку К.А. Філіппова [10: 163], пов'язані з текстом, оскільки ними визначається комунікативна перспектива речення в межах розгортання повідомлення. Лінійністю мовлення забезпечується певний порядок розташування мовних одиниць, як елементів повідомлення, де кожному належить виконання відповідної функції.

Актуальне членування речення, за В. Матезіусом, протиставляється його формальному поділу. Якщо формальне членування речення забезпечує поділ речення на граматичні елементи, то відповідно актуальне членування визначає спосіб уведення речення в контекст [7: 239].

Положення про актуальне членування речення розвинулось у сучасному мовознавстві в розуміння того, що актуальне членування як формальне явище – це спосіб включення речення в контекст, а як змістове – поділ висловлення на те, про що говориться, і на те, що про це говорять [там само].

Однією з особливостей складнопідрядного речення як комунікативної одиниці є невідповідність, яка виникає між формою і змістом.

Для пояснення специфіки будови складних умовно-наслідкових речень як комунікативних одиниць принципове значення має дослідження природи їхнього актуального членування, точніше – принципів виділення компонентів актуального членування.

Об'єктом дослідження обрано складнопідрядні речення з умовно-наслідковим відношенням предикативних частин, оформлюваних уживанням співвідносного сполучника *якщо ... то*.

Мета пропонованої розвідки полягає у визначенні характеру речень умовно-наслідкового відношення як комунікативних одиниць крізь призму їх актуального членування.

Метою зумовлюється виконання таких завдань:

- а) дослідити принципи виділення компонентів актуального членування на тлі членування граматичного;
- б) довести гнучкість структури складнопідрядних речень умовно-наслідкової семантики.

Застосування актуального членування до аналізу умовно-наслідкових відношень у складнопідрядних реченнях передбачає врахування їх формального і змістового аспекту.

Актуальне членування умовно-наслідкового складного речення ґрунтується на бінарному протиставленні теми і реми всередині одного висловлення, що становить основу існування речення як динамічної структури. Тема (дане, основа, відоме) – це компонент, якому притаманний менший ступінь комунікативного динамізму, рема (нове, ядро, повідомлюване) – компонент із властивим йому більшим ступенем комунікативного динамізму. Саме такі критерії комунікативного динамізму дозволяють у розгляді актуального членування складнопідрядних умовно-наслідкових речень об'єднувати формальний і змістовий принципи.

Дію цих принципів можна виявити шляхом застосування понять комунікативної завершеності / незавершеності щодо головної й підрядної частин складнопідрядного речення як теми і реми [3]. Комунікативна завершеність / незавершеність частини складнопідрядного речення є результатом взаємодії факторів статичного і динамічного аспектів. Умови, які створюють комунікативну завершеність / незавершеність, визначають природу частини складнопідрядного речення як компонента актуального членування, тобто теми чи реми. На цьому будується порядок розташування частин: в препозиції, постпозиції чи інтерпозиції.

Як правило в реченні тема передує ремі. Такий порядок В. Матезіус називає «об'єктивним порядком», що забезпечує рух від відомого до невідомого й сприяє розумінню висловлювання. «Суб'єктивний порядок», на думку вченого, забезпечується розташуванням реми на початку речення, що надає їй (ремі) особливого значення [7: 244].

Важливими чинниками актуального членування речення виступають порядок слів й інтонація. Як наголошує Ю.С. Маслов, лінійно-динамічний спосіб структури речення (послідовність його елементів і логічний наголос) сприяє актуалізації інформації, що дозволяє членувати речення на дві взаємо-відповідні частини [6:183-184].

Аналіз складнопідрядних речень з умовно-наслідковою семантикою доводить, що комунікативну незавершеність репрезентує препозитивна підрядна частина. ґрунтується таке розуміння на структурній та інтонаційній незавершеності [9: 220-222]. Ця комунікативна незавершеність дозволяє препозитивній предикативній частині виконувати функцію теми висловлення. Це – вираження умови.

На протигагу цьому повідомлення про наслідок, який може настати після виконання умови, виявляється важливою частиною висловлення, тобто кваліфікується як рема. У такій послідовності розміщення: тема – підрядна умовна частина – на першому місці, рема – головна частина – на другому – формується висловлення з об'єктивним (прямим) порядком компонентів, тобто становить стилістично-нейтральне висловлення. У такому розміщенні предикативних частин виявляється власне умовно-наслідкове відношення, що відповідає логічній будові відношень: умова зумовлює наслідок. Це дає підстави визнати названий порядок розташування частин граматично й семантично обґрунтованим. На ньому будується формальна модель складнопідрядного речення. Таке розміщення частин відбиває принцип будови моделі: відтворювати наростання комунікативного динамізму, що виражає перехід від частини з меншою інформативною насиченістю до частини з більшою насиченістю інформацією, яка констатує наслідок, наприклад: *Якщо навчання добре виконує функцію відбору, систематизації та передачі потрібних уявлень, то воно не тільки передає знання, але й стає головним чинником виховання* (М. Ярмаченко).

Важливість рематичної наслідкової частини підтверджується можливістю (і в переважній більшості прикладів – наявністю) вживання співвідносної частки *то* на початку реми, як у прикладах: *Якщо я маю біцепси душі – то в результаті сутичок із вами* (Л. Костенко); *Якщо в мові з'являються два слова з цілком однаковим значенням, то або одне з них виходить із вжитку (з-поміж двох синонімів літак і аероплан останнє тепер уже не вживається), або вони починають набувати різних відтінків значення* (І. Юшук).

Умовно-наслідкове відношення предикативних частин у складнопідрядному реченні, як наголошує К.Г. Городенська, здебільшого передається із використанням переривчастого сполучника *якщо ... то* [2: 21].

Корелят *то* в рематичній (головній) частині умовно-наслідкового складнопідрядного речення завжди вказує на початок реми висловлювання, якщо ж в авторському викладі його немає, то він легко вводиться в будь-яке складнопідрядне речення з умовним компонентом, наприклад: *В монастирях, фортецях і столицях, / з глухих палаців, схожих на тюрму, / якщо він лицар, – о, якщо він лицар! – / вона троянду кидала йому* (Л. Костенко), – пор.: *В монастирях, фортецях і столицях, / з глухих палаців, схожих на тюрму, / якщо він лицар, – о, якщо він лицар! – / то вона троянду кидала йому*.

Обидва варіанти речення (з корелятом *то* і без нього) відповідають моделі умовно-наслідкових складнопідрядних речень. Однак домінантним серед них є варіант із використанням вказівного займенника *то*, тоді як пропуск цього корелята слід уважати факультативним.

У ході дослідження виявлено, що в текстах офіційно-ділового стилю засвідчуються речення умовно-наслідкової семантики виключно з корелятом *то*. Натомість, невживання його в усному мовленні дещо надає висловленню напруги, не впливаючи в цілому на характер вияву семантичного відношення «умова-наслідок». Також із відтінком розмовності фіксуємо такі структури і в деяких книжних стилях.

Винесення компонента умови на роль теми і розміщення його в пре-позиції – ознака складнопідрядних речень з умовним відношенням предикативних частин.

Складнопідрядні речення умови назвати негнучкими структурами не можна з огляду на те, що в писемному й усному мовленні трапляються приклади з постпозицією й інтерпозицією умовної частини.

Конструкції з **препозитивним** розташуванням предикативних частин засвідчуються в усіх стилях сучасної української літературної мови, наприклад:

- в офіційно-діловому стилі: *Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом сімдесяти двох годин з моменту затримання їй не вручено мотивованого рішення суду про тримання під вартою* (Конституція України);

- у науковому стилі: *Гостра пневмонія є вторинною, якщо вона виникає на фоні хронічного бронхолегеневого захворювання або є ускладненням інших захворювань* (Факультетська терапія);

- у публіцистичному стилі: *[Потрібно п'ять років, щоб виростити одну корову.] Ми не втратимо ці роки, якщо не пустимо тварин під ніж* (Слобідський край);

- у художньому стилі: *Моє сонечко пізно, чому ти зійшло мені? Чи посмію прийняти собі твої промені, Якщо серце вже звикло, що досі на світі я Тільки штучне для нього вмикала освітлення* (Н. Матюк);

- у розмовному мовленні: *Прийду, якщо все буде зроблене, як я сказав.*

Інтерпозиційне розташування частин складного речення з умовно-наслідковим зв'язком ілюструють речення, що були виявлені:

- в офіційних документах: *Підприємства, установи і організації, а також фізичні особи – суб'єкти підприємницької діяльності – у випадку проведення одноразових виплат або надання подарунків ветеранам, якщо вони не перевищують розміру 15 неоподаткованих мінімумів доходів громадян, не утримують прибутковий податок з цих витрат* (Із постанови);

- у науково-популярному викладі: *[Особливо небезпечними є сильні переживання, нетривалі але руйнівні, так звані афекти.] Людина, якщо знаходиться у стані надмірного збудження, не може відповідати за свої вчинки* (Медицина світу);

- у газетному викладі: *Чергову зустріч, якщо нічого несподіваного не трапиться, домовилися провести у першому кварталі 1999 року;*

- у тканині художнього твору: *[Можливо, усе земне життя в матеріальній основі своїй, – від диявола,] і тільки дух, якщо він призначений добром, долає холод від подиху диявола в душі, вириває якір, яким людину припнуто до землі і підіймається до небесного, до Бога* (В. Дрозд);

- у розмовному мовленні: *Сьогодні, якщо буде все в нормі, надійду до вас.*

Наведені вище приклади постпозиції й інтерпозиції підрядної умовної частини в складнопідрядних реченнях засвідчують можливість створювати складні умовно-наслідкові речення такої структури, будова якої визначається комунікативним завданням. Таку настанову диктує організація того відрізка тексту, в який вкладається складнопідрядне речення розглядуваного виду, а також його семантичне наповнення.

Отже, приклади доводять, що об'єктивний порядок компонентів складнопідрядних умовно-наслідкових речень визначає препозиція умовної частини. Це дозволяє схилитися до думки, що в умовно-наслідкових складних конструкціях порядок розташування предикативних частин відіграє роль показника граматичного їх оформлення.

Вплив контексту на будову складнопідрядних речень з компонентом умови виявляється за певних умов, зокрема: постпозицію підрядної частини може визначати комунікативна незавершеність головної частини, чим забезпечується її тематична функція. У цьому випадку головна частина, яка не реалізує мету висловлення, становить лише його початок, тому протиставляється підрядній частині як ремі, що обґрунтовує мету висловлення, наприклад: *В о є в о д а – [Пиши наказ, пане писарю:] Негайно, з тюрми Івана Свічку відпустить, **Якщо** на доказ нашого наказу Тобі горящу свічку принесуть* (І. Кочерга).

Речення такого зразка виявляються поширеними і в офіційно-ділових документах, у яких дається перелік умов, що обґрунтовують відповідні правові дії, передбачені відповідним законом, наказом, розпорядженням. На них, як правило, посилаються в головній частині складнопідрядного речення, як-от: а) *Згідно з чинним законодавством субсидія призначається, **якщо** розмір плати за житлово-комунальні послуги у межах санітарної норми, володіння житловою площею або користування комунальними послугами перевищує встановлений відсоток середньомісячного сукупного доходу...* (3 постанови); б) *Закон набирає чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, **якщо** інше не передбачено самим законом, [але не раніше дня його опублікування]* (Конституція України).

Засвідчуються утворення зі складною ремою: підрядна умовна частина є ремою до реми попереднього контексту, тобто становить обґрунтування теми, як ось у реченні з наукового стилю: *[Що приховав дослідник творчості В. Сосюри за латинським словом ремінісценція (нечіткий спогад чи відгук чужого твору у власному), нам невідомо, але щодо підтексту можна сказати одне – тут наявне самозаперечення сказаного] (ми маємо знайти підтекст, **якщо** хочемо зрозуміти поета)!* (В. Гриценко).

Перенесення підрядної частини в постпозицію може диктуватися і значно ширшим контекстом, коли складнопідрядне речення умови є продовженням попереднього речення і має текстовий зв'язок із ним, наприклад: *А хочеш – з думками побався, як з дітьми, Цілісінський день проблукавши у лісі й наслуховаючи неповторну музику Ламкоту сухого гілля під ногами. І все це, уявив собі, задарма, **Якщо** не вважати за плату самотність, Незапатентовану від народження* (О. Логвиненко).

Властивість складнопідрядного речення умови бути в постпозиції забезпечує йому місце у багатокомпонентних структурах, один із зразків яких подаємо нижче: *Мені навіть шкода його, по-людському жаль, бо ж він не знає, як легко дається людині щастя, **якщо** вона не вигадує його сама собі, не пнеться до нього з останніх сил, а ласує ним вільно, як повітрям і водою* (Гр. Тютюнник).

Препозиції головної частини надається перевага в питальних реченнях, у яких, як зрозуміло, питання містить головна частина. Вони трапляються в книжних стилях і в розмовному мовленні, зокрема: а) *Чи підлягає оплаті листок непрацездатності, якщо працівник захворів в останній день роботи перед звільненням?* (Слобідський край); б) – *[Ну ти даєш, Іване Івановичу.] А я що з цього буду мати, крім неприємностей, якщо все відкриється?* (В. Замесов); *Що зробиш, якщо він повернеться?* (З усного мовлення).

Інтерпозиція підрядної частини засвідчується: а) в реченнях, у яких початковий відрізок головної частини виражений субстантивним компонентом із суб'єктивним або об'єктивним значенням, як-от: *Вечори в роті, якщо солдати не йшли рити траншеї і тягати шпалы, проходили в довгих інтимних розмовах* (О. Гончар); б) в реченнях із семантичним суб'єктом у початковому відрізку головної частини: *А мені, Якби не помагав мій друг одвічний, Мій щирий приятель осінній дощик, Прийшлося би згинуть з парою* (Леся Українка); в) у реченнях, у яких початковий відрізок головної частини виражений прийменниково-відмінковим поєднанням або прислівником в обставинному значенні, як у прикладах: *У відкритім бою, якщо й поранено, то тебе врятують товариші* (О. Гончар); г) в реченнях, у яких початковий відрізок головної частини включає підмет і частину складеного присудка, як, зокрема, у реченні: *То ж я збираюся, якщо буду обрана, увійти до парламентської більшості, працювати в Комітеті з соціальних питань* (Л. Давидова).

Крім цих випадків порушення звичайного порядку розташування предикативних частин, трапляються в конструкціях, що репрезентують й інтер-, і постпозицію, наприклад: *Мотиль, якщо він чистий, може жити в баночці тиждень і більше, якщо вода багата на кисень* (Юний натураліст).

Отже, розміщення предикативних частин за принципом «умова – наслідок» характерне для складнопідрядних речень з компонентом умови. Воно становить граматичне втілення логічного розміщення умови і наслідку, а за ознаками актуального членування розміщення теми і реми, тобто – називання спочатку дії з меншим ступенем комунікативного динамізму, а потім – дії з більшим комунікативним динамізмом. Така будова визначається факторами статичного аспекту, в основі якого лежить основна структурна ознака – підрядна частина посідає препозитивне місце. Побудовані за цією схемою складнопідрядні речення вирізняються стилістично нейтральним наповненням вираження умови.

Однак наявність в українській мові диференційованих синтаксичних засобів, зокрема сполучників умови *якщо ... то*, припускає порушення власного розглядуваним реченням порядку розміщення частин. Постпозиція і інтерпозиція в складнопідрядних реченнях умови не дає змоги називати їх реченнями негнучкої структури. Відхід від узвичаєного порядку слювання частин зумовлюється контекстом і необхідністю винесення на перший план важливого факту з метою подальшого розкриття умов його здійснення. У цьому випадку винесення головної частини в препозицію, а підрядної в постпозицію чи інтерпозицію спричинюється вимогами конструювання тексту або характером будови речення за метою висловлювання, зокрема будовою питальних речень.

Перспективними, як видається, стануть подальші пошуки в царині актуального синтаксису щодо визначення чинників взаємовпливу контексту й ситуації мовлення на будову реченневих одиниць.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Вихованець І. Р.**, Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. – К. : Наукова думка, 1983. – 230 с.
2. **Городенська К. Г.** Дери́вація синтаксичних одиниць / К. Г. Городенська. – К. : Наукова думка, 1991. – 189 с.
3. **Дорошенко С. І.** Складні безсполучникова конструкції в сучасній українській мові / С. І. Дорошенко. – Харків : Вища школа, 1980. – 151с.
4. **Касевич В. Б.** Семантика. Синтаксис. Морфологія / В. Б. Касевич. – М. : Наука, 1988. – 311 с.
5. **Ковтунова І. І.** Порядок слів і актуальне членення предложения / І. І. Ковтунова. – М. : Просвещение, 1976. – 239 с.
6. **Маслов Ю. С.** Введение в языкознание / Ю. С. Маслов. – М. : Высшая школа, 1987. – 338 с.
7. **Матезиус В.** О так называемом актуальном членении предложения / В. Матезиус // Пражский лингвистический кружок. – М. : Прогресс, 1967. – С. 239-245.
8. **Слюсарева Н. А.** Категориальная основа тема-рематической организации предложения / Н. А. Слюсарева // Вопросы языкознания. – 1986. – № 4. – С. 3-12.
9. **Українська мова.** Енциклопедія / редкол.: В.М. Русанівський, О.О. Тараненко (співголови), М.П. Зяблюк та ін. – К. : Українська енциклопедія, 2000. – С. 14-15.
10. **Філіппов К. А.** Лингвистика текста: Курс лекций / К. А. Филиппов. – СПб. : Изд-во С.-Петербур.ун-та, 2007. – 331 с.
11. **Шульжук К. Ф.** Синтаксис складного речення / К. Ф. Шульжук. – Рівне, 2000. – 230 с.

Беляева Тетяна Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, Україна, м. Харків, вул. Валентинівська, 2.

Тел. +38 050-183-94-65

E-mail : tvphilolog@mail.ru

<http://orcid.org/0000-0003-3520-177X>

Beliaieva Tetiana Vasylivna – Ph.D in Philology, Associate Professor, Department of the Ukrainian Language, Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ukraine, 61168, Kharkiv, Valentynivska Str., 2.

Ткач Ольга Вікторівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри українознавства і лінгводидактики, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, Україна, м. Харків, вул. Валентинівська, 2.

Тел. +38 097-713-78-82

E-mail : olga-korelyat@ukr.net

<http://orcid.org/0000-0002-5489-0657>

Tkach Olga Victorivna – Ph.D in Philology, Associate Professor, Department of the Ukrainian Studies and Linguistic Didactics, Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ukraine, 61168, Kharkiv, Valentynivska Str., 2.

Щербаківа Наталя Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, Україна, м. Харків, вул. Валентинівська, 2.

Тел. +38 066-711-12-81

E-mail : shcherbakovanv72@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0002-5297-9383>

Shcherbakova Natalia Volodymyrivna – Ph.D in Philology, Associate Professor, Department of the Ukrainian Language, Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ukraine, 61168, Kharkiv, Valentynivska Str., 2.